

Frank H.M. van der Heul

Hoorn des overvloeds

Geschiedenis van de Nederlandse scheepvaart en handel op Afrika

Deel 1 – Onder zeil

Van dezelfde auteur

Oliebol in Ossendrecht
De kunst van het versieren
Het zomerhuisje van tante Amalia
Doorlopende voorstelling
Koers Kreeftskeerkring
Reis naar een verdwenen wereld
Cowboys, kitsch en Cadillacs
Salsa, suikerrieten sleeën
Ford 'made in Holland' - vier delen
Stoom aan het IJ (geschiedenis van de Amsterdamse rederijen - vier delen)
De eersten de besten (geschiedenis van de autosport - twee delen)
Prachtig Plaatwerk (klassieke auto's - meerdere delen)

ISBN/EAN: 978-94-90495-14-5
NUR 466

Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere manier dan ook, zonder voorafgaande toestemming van de auteursrechthebbende.

Tweede druk 2023 - copyright © Frank van der Heul
Dit boek is het herziene eerste deel van het door uitgeverij Hollandia in Haarlem gepubliceerde *Van Kreeftskeerkring tot Kaap de Goede Hoop*
Ontwerp omslag en opmaak binnenwerk: Frank van der Heul
Omslagillustraties voorkant: collectie van de auteur
Omslagillustraties achterkant: foto's van de auteur
Uitgeverij Albatros - Amstelveen
Boeken kunnen rechtstreeks worden besteld bij de uitgever
E-Mail: frankvanderheulfrankhm@outlook.com

Inhoud

Proloog 5

Embargo/Verdeel en heers/Pau Brasil

Koers Kreeftskeerkring 15

Rasphuis/Zee der duisternis/Sint-Joris bij de mijn/Ébano vivo/Ngola/Wageweg/Seculate/
Gout-custe de Mina/Reys-gheschrift/Met vlag en wimpel/Om de Zuid/
Loffelycke Compagnie/Cruydentuin

Parels aan de kroon 50

Dubbele boekhouding/Spekken/Godlooze schelmery/Gekrakeel in de Kraal/De held van
Matanzas/Mauritsia/Casteel de Myne

De kosten en de baat 76

Pie de Palo/'T' is genoeg oorlogsmannen/Afgunst in Albion/Huis met de Hoofden/
Hond in de pot

Boeren, Bantoes en Britten 93

Versopene, luye en lompe vlegels/Code noir/Double Dutch/Vendutie/Doorstart/De bakens
verzet/Gouden Rots

Een wegebouwer in West-Afrika 118

Franse tijd/Gekaapt/Van Kaapstad tot Cairo/Pro domo/Dutch Cemetery/
Negersoldaten voor Nederlands-Indië/Gecompanseerd

Proloog

Dertien maanden na de moord op Willem van Oranje werd de belegering van Antwerpen gestaakt en gaf burgemeester Marnix van Sint-Aldegonde de stad over aan Alessandro Farnese, hertog van Parma en landvoogd van de Nederlanden. Gefrustreerd door aantijgingen als zou hij zich door Parma hebben laten intimideren en het verzet te makkelijk hebben opgegeven, trok Oranjes vroegere vertrouwensman en vermoedelijke auteur van het Wilhelmus, zich terug op zijn kasteel bij Souburg. Later zou Sint-Aldegonde zich in Leiden vestigen, waar hij in opdracht van de Staten de bijbel in het Nederlands vertaalde.

De val van het laatste grote zuidelijke bolwerk van de staatsgezinden op 17 augustus 1585 betekende een zware slag voor de Nederlandse zaak, en bezegelde bovendien het lot van het belangrijkste centrum voor de typografie annex grootste geldmarkt en stapelhaven ten noorden van de Alpen. Met Parma's wapenfeit was het hele gebied bezuiden de Schelde zo goed als heroverd voor kerk en koning. Parma, een zoon van oud-landvoogdes Margaretha, was een uitmuntend veldheer en een gedegen diplomaat. In tegenstelling tot zijn beruchte voorganger, de hertog van Alva, koos Parma voor een gematigd beleid en werden plundering en represailles door zijn troepen afgekocht voor vierhonderdduizend carolusgulden. Reformisten, die eerder nog door de Inquisitie zouden zijn vervolgd en veroordeeld, kregen drie jaar de tijd om hun zaken af te wikkelen en Antwerpen met hun bezittingen te verlaten. Velen kozen hiervoor, temeer omdat Zeeuwse watergeuzen de weg naar zee hadden geblokkeerd, waarbij gebruik was gemaakt van drijvende mijnen. De Antwerpse handel werd vrijwel lamgelegd en de scheepvaart op de Schelde zou pas worden hervat tijdens de Franse overheersing. In 1803 liet Napoleon Bonaparte de Antwerpse haven met twee dokken vergroten, maar het was de Britse blokkade die elke handel uitsloot. In 1839 erkende koning Willem I de onafhankelijkheid van België en werd vrije scheepvaart op de Schelde gewaarborgd, mits er tol aan Nederland werd betaald. In 1863 werd deze tol afgekocht.

De naar de 1563 in Wacken bij Gent geboren cartograaf, kalligraaf, drukker, globemaker, wiskundige, graveur en uitgever Joost of Josse d'Hondt (Hondius) op 22 april 1923 bij Raadsbesluit vernoemde zijstraat van de Hoofdweg in het Amsterdamse stadsdeel Bos en Lommer. De Hondiusstraat sluit aan op een straat die vernoemd is naar de uit Rupelmonde in Vlaanderen afkomstige Gerard Kremer of Kramer (Mercator), een aardrijkskundige en maker van de eerste wereldkaart in cilindrische projectie. (foto auteur). Rechts: gravure van sir Francis Drake door Hondius uit omstreeks 1585. (Coll. Auteur).

Na de val van de Scheldestad zochten tachtig- tot honderdduizend lutheranen, calvinisten, uit Frankrijk gevluchte Hugenoten en uit Portugal verdreven *marranos* (Spaans voor ‘zwijnen’, ook een scheldwoord voor Joodse schijnchristenen) hun toevlucht in Engeland, Oost-Friesland, de Palts en in de Noordelijke Nederlanden. Tegen de vijfendertigduizend niet-katholieken en anderen die hun handel bedreigd zagen, verlieten de meest kosmopolitische stad van West-Europa, waardoor het inwonersaantal van Antwerpen in vier jaar tijd vrijwel werd gehalveerd. In de vroegere Hanzestad Brugge stond een op de twee huizen leeg, en in de oude lakenstad Gent was dat bijna eenderde. Tot de emigranten hoorden gefortuneerde kooplui met internationale contacten als Samuel Blommaert, Louis de Geer, Isaac Lemaire, de gebroeders Lampsins, Willem Usselinx en Balthasar de Moucheron, wiens broer Melchior in 1584 een handelspost in Archangelsk had gesticht.

De kennis en het kapitaal van de immigranten kwam ten goede aan Middelburg, Vlissingen, Veere, Utrecht en Rotterdam, maar vooral aan Amsterdam. De in 1563 in het plaatsje Wacken bij Gent geboren cartograaf, kalligraaf, drukker, uitgever, graveur, globemaker en wiskundige Joost of Josse d’Hondt (Jodocus Hondius) week uit naar Londen, waar hij in contact kwam met zeevaarders en ontdekkingsreizigers als de later in de adelstand verheven Francis Drake, Thomas Cavendish, John Davis, Martin Frobisher en sir Walter Raleigh, stichter van de Noord-Amerikaanse tabakskolonie Virginia. Naam maakte Hondius in Londen met het snijden van kopergravures voor drie kaarten van *The Mariner’s Mirror*, de Britse versie van het standaardwerk *Spieghel der Zeevaart* - een in 1584 in Leiden uitgegeven tweedelige atlas op een schaal van 1:240.000 van de Enkhuizer loods (stuurman) Lucas Janszoon Wagenaer, met zeilaanwijzingen, lodingen, getijdenstromingen en landkenmerken op vijfenveertig kaarten van Europese kustlijnen. Op zijn dertigste vestigde Hondius zich met zijn gezin in Amsterdam, waar hij in de Kalverstraat een eigen zaak opende. Het uithangbord van kaarten- en boekhandel In de Wackere Hondt was verfraaid met een hazewindhond die een globe vasthield. Het randomnesschrift luidde: ‘Ik beschrijf, versier, laak en kies getrouwelijk’. Vanwege zijn kennis van de Engelse taal trad Hondius in januari 1609 op als tolk tijdens besprekingen tussen bewindhebbers van de Geocroyeerde Verenigde Oost-Indische Compagnie en Henry Hudson. De Britse schipper en poolvorser vertrok begin april van dat jaar met de tachtig ton metende en door de VOC beschikbaar gestelde *Halve Maen* voor een verkenningstocht naar Oost-Indië benoorden het door Willem Barentszoon ontdekte Nova Zembla - Russisch voor ‘nieuw land’.

De Schreierstoren is het enige resterende bolwerk van de vroegere Amsterdamse stadsmuur. Volgens een legende stond vrouwvolk hier in vroeger eeuwen te huilen bij het afscheid van man, zoon of vrijer die naar zee ging om jaren weg te blijven en misschien wel nooit weerom zou komen. Het bolwerk dankt zijn naam echter aan ‘schrayershouck’ omdat het op een hoek van de stadsmuur bij het IJ stond. Rechts: bronzen gedenkplaat op de Schreierstoren met de tekst: ‘From this ancient “Tower of Tears” erected 1482 A.D. Henry Hudson set sail april 4th 1609 on the vessel “Half Moon”. On that voyage of discovery destined to bring him to the harbor of New York and the Hudson River’. (foto’s auteur).

Gerard Kremer of Kramer (Mercator), de uit Rupelmonde afkomstige cartograaf en maker van de eerste wereldkaart in cilindrische projectie, was door de Spaanse Inquisitie van ketterij verdacht en gevangengezet, en had zich na zijn vrijlating aan het Rijnlandse hof in Duisburg gevestigd. De adviezen die hij naar Amsterdam stuurde zouden van groot belang zijn voor de toekomstige trans-Atlantische handelsvaart onder de vlag van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Mercators leerling, de uit het Vlaamse Dranouter afkomstige theoloog en verdediger van de leer van Gomarus en de contraremonstranten, cartograaf, maker van globes en nautische instrumenten Petrus Platevoet (Plancius), vermomde zich als soldaat en wist het belegerde Antwerpen te ontvluchten. Na in Amsterdam als predikant te zijn beroepen, gaf Plancius in de Oude Kerk maritiem onderricht. Een van zijn leerlingen was de Terschellinger loods, cartograaf en poolvaarder Willem Barentszoon, wiens nauwkeurige beschrijvingen van de Middellandse Zee in 1595 in een atlas werden gepubliceerd door de vermaarde Amsterdamse drukker en boekverkoper Cornelis Claessoon.

Embargo

Tijdens het bewind van de weinig ontwikkelde maar geslepen en koppige Margaretha, hertogin van Parma en Piacenza, landvoogdes van de Nederlanden en een halfzuster van Filips II, was het Antoine Perrenot de Granvelle, prelaat van Mechelen en voorzitter van de Consultá (het inofficiële adviesorgaan van de landvoogdes), die de feitelijke macht uitoefende. In maart 1564 was de politieke adviseur en kerkelijk vertegenwoordiger van Filips II - koning van Spanje, heer der Nederlanden, heer van Napels, Sardinië, Sicilië, Mexico, Peru, eilanden en continenten in de Grote Oceaan, hertog van Bourgondië, Brabant en Milaan, en graaf van Habsburg en Vlaanderen - uit de Nederlanden vertrokken. Achter de schermen echter oefende fanatiek reformistenvolger Granvelle nog steeds de nodige invloed uit. In hetzelfde jaar dat Antwerpen na een acht maanden durend beleg werd ingenomen, kreeg Filips II het advies om een handelsembargo in te stellen tegen de Noordelijke Nederlanden. Volgens Granvelle zouden de rebelse gewesten tot overgave worden gedwongen door hun schepen met lading en al in Iberische havens in beslag te nemen en bemanningen in de kerker te laten werpen of naar de galeien te verbannen. Deze dwangmaatregel dupeerde een van de belangrijkste bedrijfstakken in de Noordelijke Nederlanden. Voordat deze wurgwet werd ingevoerd, haalde men 'baaizout' ten zuiden van Nantes en uit verder zuidwaarts gelegen zoutpannen langs de Atlantische kust tot aan Cádiz. Zout was onmisbaar bij de bereiding van boter en voor het conserveren van vlees, vis en groenten. Daarnaast hielp het natuurproduct volgens de medische stand bij het stelpen van bloedneuzen, was het een probaat middel om van een slechte adem of hardhorendheid af te raken en diende het voorts om de vruchtbaarheid van vrouwen te stimuleren. Zout werd bovendien op grote schaal in zeepziederijen, in de landbouw en veeteelt, en in de leer- en verfindustrie gebruikt, en sinds 1583 hieven de Staten van Holland er belasting op. Niet in de laatste plaats was het 'witte goud' een belangrijk exportartikel naar de Oostzeelanden.

Nu de risico's te groot waren geworden, lieten zoutvaarders de oorspronkelijke vindplaatsen links liggen en deed men zaken met Portugese kolonisten op Espargos, Boavista en Maio, de drie oostelijke eilanden van de Kaap-Verdische archipel. Hier werd de basisgrondstof geruild tegen zaaigoed, voedsel, kleding, meubilair en gereedschappen. Anderen staken de Atlantische Oceaan over naar het voor de Venezolaanse kust gelegen Punta de Araya. De zoutpan op dit door de zon geblakerde, desolate schiereiland was een circa acht mijl lange lagune, omringd door een enorme zoutkorst die door verdamping was achtergebleven. Het loshakken en aan boord brengen van de brokken en klompen was een heidens karwei, dat in de koelte van de nacht moest worden uitgevoerd. Dat dit door de bemanningsleden zelf werd gedaan, vormde voor de eerder genoemde Willem Usselincx het bewijs dat blanken zwaar werk onder tropische omstandigheden konden doorstaan. De in

Middelburg gevestigde calvinist zou zich nog opwerpen als groot pleitbezorger voor de oprichting van een overkoepelende handelscompagnie op West-Indië.

Aan de Venezolaanse zoutvaart, die op zeker moment aan tegen de duizend man werk bood, werd grof verdiend. Volgens de Spaanse gouverneur Fajardo, die er door gebrek aan voldoende militaire machtsmiddelen weinig tegen kon ondernemen, liepen jaarlijks meer dan honderd kaperschepen Punta de Araya aan. Het gros voer onder de vlag van de Noord-Nederlandse gewesten en had een gemiddeld laadvermogen van driehonderd ton. Het zout werd zonder toestemming én betaling meegenomen; daarnaast stroopten veel schippers de kust en de eilanden af en werden textiel en ijzerwaren tegen suiker, tabak, verfhout, huiden en Margarita-parels geruild. Ondanks het verbod dreven Spaanse kolonisten volop handel met de Hollanders en de Zeeuwen, maar in geval van weigering schroomden de kapers niet om van de wapens gebruik te maken. Als alles meezat, was een zoutvaarder uit en thuis in negen maanden tijd, maar het liep ook wel eens spaak. In 1605 onderschepten de Spanjaarden een Hollands zouttransport. Negentien schepen werden tot zinken gebracht, en om een voorbeeld te stellen liet gouverneur Fajardo alle opvarenden onthoofden.

Eveneens goede zaken werden er gedaan aan de noordoostkust van Portugees-Brazilië, een van de grootste leveranciers van ruwe rietsuiker, melasse en het bijproduct rum. Ook hier kwamen de kolonisten veel te kort en stond de overheid de verboden handel oogluikend toe. Het Portugese imperium was zo uitgestrekt en er moest zoveel territorium tegen indringers worden beschermd, dat het specerijenrijke Azië voorrang kreeg en de Zuid-Amerikaanse kolonie er soms wat bij inschoot. Behalve een nijpend gebrek aan de meest uiteenlopende goederen kampten de kolonisten bovendien met voldoende scheepsruimte voor hun exportproducten. Om hierin te voorzien had de regering in Lissabon water bij de wijn moeten doen en waren schepen onder vreemde vlag oogluikend in deze vaart toegelaten. Dat Nederlandse Braziliëvaarders tien procent aan in- en uitvoerrechten moesten betalen, nam men graag voor lief en tegen het eind van de eeuw was er sprake van een zeer levendige vaart op 'Brasil'. In gebieden waar geen Portugese of Spaanse aanspraken meer golden of waar deze niet met klem werden gehandhaafd, gingen Nederlanders nog een stapje verder. Aan de 'Wilde Kust' van Guyana, een tamelijk modderig gebied tussen de riviermondingen van de Amazone en de Orinoco, werd een handvol Zeeuwse nederzettingen gesticht.

Het uit grijs graniet opgetrokken Monasterio de San Lorenzo de El Escorial met een rechthoekig grondplan van 206 x 161 meter, dat Filips II krachtens een plechtige belofte ter herdenking van de slag van Saint-Quentin op 10 augustus 1557 liet bouwen. Het kloosterpaleis telt vierduizend kamers, zesentachtig trappen en heeft een gangenstelsel met een lengte van honderd zestig kilometer. Vanuit zijn studeervertrek in het ten noordwesten van Madrid aan de rand van de Sierra de Guadarrama gelegen El Escorial heerste de zoon en opvolger van keizer Karel V over zijn rijk waar de zoon nooit onderging. De bibliotheek van godsdienstfanaat Filips II omvatte meer dan veertienduizend boeken, waaronder vele ketterse geschriften. Toen de Inquisitie zich voor deze collectie begon te interesseren werden de door de Kerk verboden werken verwijderd. (foto's auteur).

Verdeel en heers

1578 Was een goed jaar voor de opstand tegen Spanje. Tien jaar na de veldslag bij het vrouwenklooster Heiligerlee in Oost-Groningen, de eerste Orangistische overwinning op een Spaanse legermacht, had Amsterdam zich nog steeds niet aangesloten bij de opstand die later de Tachtigjarige Oorlog is genoemd. Na de Pacificatie van Gent, het vredesverdrag dat een eind maakte aan de geschillen tussen Holland en Zeeland en de andere gewesten op 8 november 1576, moest Amsterdam zich onderwerpen aan Willem van Oranje en de Staten van Holland. Het katholieke stadsbestuur bleef echter trouw aan de Spaanse kroon. De familieregering was tegen terugkeer van oude geuzen en andere ballingen naar Amsterdam, teruggave van goederen en herstel in eer en rechten van gereformeerden, opschorting van de ketterplakkaten en vrijheid van godsdienst.

Pas na een geuzenaanval bij de Haarlemmerpoort die in bloed was gesmoord, confiscatie van Amsterdamse eigendommen door de Staten van Holland en een blokkade door watergeuzen die handel en scheepvaart zo goed als lam legde, werd op 8 februari 1578 het verdrag van satisfactie of genoegdoening gesloten tussen Amsterdam en de Staten van Holland. Op 26 mei van dat jaar werd het verdrag alweer teniet gedaan door de Alteratie, een religieuze omwenteling die grondig was voorbereid in samenwerking met vier commissarissen van de Staten van Holland en mogelijk ook met Willem van Oranje. Bij deze fluwelen revolutie werd de Dam afgezet en drongen officieren van de schutterij de raadzaal binnen. Op de vraag of het stadsbestuur bleef weigeren zich neer te leggen bij de bevelen van Willem van Oranje, werd hooghartig gereageerd met de opmerking dat buitenstaanders zich niet met zaken moesten bemoeien die hen niet aangingen. In de burgemeesterskamer ging het kruisbeeld van de muur en werden de regenten onder zachte dwang naar het Waaggebouw voor het oude stadhuis gebracht. Te midden van een tierende, door het Staatse garnizoen en de schutterijen in toom gehouden meute, werden de schout, vier schepenen, twee schatbewaarders, twee hoofden van weeshuizen, een topambtenaar van de stedelijke belastingdienst, zeven leden van de vroedschap, drie burgemeesters en vrijwel de gehele rooms-katholieke clerus naar het Damrak afgevoerd, waar een paar zolderschuiten klaar lagen. De drieëntachtigjarige zoon van een grootgrondbezitter uit Sloterdijk was een van de gedeporteerden. Hendrik Dirckszoon, veertien keer herkozen als burgemeester en voormalig leider van de *sincere ende catholijcke* partij, was een felle tegenstander van aansluiting van Amsterdam bij de opstand tegen de Spaanse kroon. Toen zijn dienstmeid hem schoon linnengoed bracht, weigerde de tot voor kort machtigste man van Amsterdam het aan te nemen. De oude magistraat vreesde kennelijk voor zijn leven en dacht wellicht dat de schuit waarin hij zat op het IJ tot zinken zou worden gebracht. Dirckszoon hoefde echter niet in de in zak en as te zitten. Hij en de anderen waren afgevoerd tot buiten de Sint-Antoniespoort - een stadspoort die na de sloop van de stadsmuur in het begin van de zeventiende eeuw een nieuwe functie kreeg als Waaggebouw op de tegenwoordige Nieuwmarkt.

Even voorbij de limiet- of banpaal aan de Diemerzeedijk waar het rechtsgebied van Amsterdam eindigde, waren de heren aan wal gezet. Onder voorwaarde dat ze zich als patriotten gedroegen, konden ze gaan en staan waar ze wilden. Dirckszoon vestigde zich in Haarlem waar hij drie jaar later overleed. Andere magistraten keerden korte tijd later terug naar Amsterdam, waar alles op godsdienstgebied na in het stadhuis bij het oude bleef. Met de Alteratie van Amsterdam die Filips II zijn laatste steunpunt in Holland kostte, kwamen kerken, kapellen en conventen in handen van het nieuwe overwegend calvinistische stadsbestuur. Na de verwijdering van altaren, heiligenbeelden, geornamenteerde biechtstoelen, schilderijen en andere religieuze objecten werden de gebedshuizen heringericht naar gereformeerde maatstaven, ergo sober en onopgesmukt.

Amsterdam had eenentwintig kloosters binnen de stadswallen, waarvan drie mannen- en dertien vrouwenconventen aan de Oude Zijde ten oosten van het Damrak. Het

kloostercomplex van Sinte Maria Magdalena van Bethaniën met een eigen kapel en kerkhof sinds 1462, was oorspronkelijk bedoeld voor vrouwen die boete wilden doen voor een losbandig leven. Het klooster van de 'bekeerde susteren' stond hoog in aanzien in de stad vanwege het vetmesten van runderen voor de schuttersmaaltijden. Toen het stadsbestuur omstreeks 1500 bouwgrond nog had en de nonnen krap bij kas zaten, waren over het kloosterterrein heen de Bethaniënstraat en de Koestraat aangelegd. De meeste kloosters kregen na de Alteratie een wereldlijke herbestemming. Zo werd de oude keuken van het Ceciliënklooster, waarvan de noordkant grensde aan de huidige Prinsenhofsteeg tussen de Oudezijds Voor- en de Oudezijds Achterburgwal, door het stadsbestuur toegewezen aan het Admiraliteitscollege van Amsterdam. Een ander deel werd als logement voor hoge gasten van het stadsbestuur ingericht en kreeg de naam De Princenhof.

Op 17 maart 1580 haalde Amsterdam Willem van Oranje de in triomf binnen en werd de 'Vader des Vaderlands' door het stadsbestuur ondergebracht in De Princenhof. Twee dagen daarvoor was Willem van Oranje door Filips II vogelvrij verklaard. In de tekst van de banvloek die door kardinaal Granvelle was opgesteld, werd Oranje omschreven als een pest voor het christelijk geloof en een vijand van de mensheid. Wie kans zag deze voornaamste aanstichter van de opstand tegen Spanje om het leven te brengen, zou in de adelstand worden verheven en op een beloning van vijftienduizend carolusgulden kunnen rekenen.

Staatsieportret van Filips II, koning van Spanje vanaf 1556 en Portugal vanaf 1580 door sir Anthony More. De soevereine vorst van de Nederlanden, Sicilië, Milaan en delen van het Amerikaanse continent was nauwgezet en plichtgetrouw, maar ook zeer argwanend en hardvochtig als fanatiek bestrijder van het protestantisme. Rechts: de in 1533 op het slot Dillenburg bij Duisburg geboren oudste zoon van de protestantse graaf Willem van Nassau en gravin Juliana van Stolberg op een schilderij van Adriaen Thomszoon Key. Willem van Oranje, bijgenaamd 'Vader des Vaderlands' was voorstander van een verdraagzame godsdienstpolitiek en werd in 1584 vermoord. (Coll. Auteur).

De maand daarop kreeg de tweeënveertigjarige Don Fernando Alvarez de Toledo, hertog van Alva, markies van Soria en oud-landvoogd van de Nederlanden, bevel zich te vervoegen in het ten noordwesten van Madrid aan de rand van de Sierra de Guadarrama gelegen Monasterio de San Lorenzo de El Escorial. Nadat Filips II de Fransen op 10 mei 1557 bij de vesting Saint-Quentin aan de Somme een verpletterende nederlaag had toegebracht, deed hij de gelofte om zijn dankbaarheid voor de door God gegeven overwinning uit te drukken in een monumentaal bouwwerk, waarvoor zes jaar later de eerste steen was gelegd.

De jeugdige Portugese koning Sebastiaan uit het Huis van Avis had de vurige ambitie om een kruistocht tegen de Moren te ondernemen en in Noord-Afrika een christelijk rijk te stichten. Zijn oom Filips II raadde hem dat sterk af en ook anderen hadden dit gedaan, maar Sebastiaan was vastbesloten. Op 4 augustus 1578 sneuvelde hij met achtduizend van zijn soldaten op het slagveld bij Ksar-el-Kabir in Marokko. Een paar dagen nadat dit nieuws Lissabon had bereikt, werd de laatste mannelijke telg van het regerende Portugese vorstenhuis tot koning gekozen. Kardinaal Hendrik was al oud en bovendien als geestelijke verplicht tot het celibaat. Hij vroeg dispensatie aan de paus om te mogen trouwen en werd hierin gesteund door de regeringen van Engeland en Frankrijk. Door intriges van Spaanse kant kreeg de kardinaal zijn dispensatie echter niet en in januari 1580 gaf Hendrik de geest.

Filips II beschouwde zich als de meest rechthebbende troonpretendent, en om andere partijen voor te zijn kreeg Alva opdracht om het buurland te veroveren. De ‘ijzeren’ hertog die de opstand in de Nederlanden ondanks zijn bloedige schrikbewind niet had kunnen neerslaan, was bij Filips II in ongenade gevallen en kreeg nu de gelegenheid om zijn getaande roem als veldheer te herstellen. In juni van dat jaar trok Alva de grens over. Het Portugese leger werd aangevoerd door de overste van een klooster in het plaatsje Crato. De in allerijl als inheems regent aangestelde Dom Antonio kon rekenen op de steun van de opstandelingen in de Nederlanden en van Spanjes vijanden Frankrijk en Engeland, maar in Portugal zelf scheen hij nauwelijks enige aanhang te vinden. De geestelijke die de gewapende strijd niet schuwde vocht dapper, maar moest uiteindelijk vluchten. Met de Spanjaarden op de hielen wist Dom Antonio te ontkomen naar de woeste bergstreken in het noorden van het land en slaagde hij er op het laatste moment in aan boord van een Hollands schip te komen dat naar Calais ging. Later vestigde de troonpretendent zich met steun van een Frans eskader op de Azoren, in de hoop dat hij van daaruit vaste voet in Portugal zou kunnen krijgen. Een Spaanse vloot onder bevel van markies de Santa Cruz maakte echter korte metten met de plannen van Dom Antonio.

Op 25 augustus 1580 trok Alva zegevierend Lissabon binnen, terwijl het Spaanse hof in de grensplaats Badajòz wachtte totdat de pest die in Lissabon had gewoed was uitgeraasd. Zodra het jaar daarop de gezondheidstoestand voldoende veilig werd geacht, reisde Filips II naar de Portugese hoofdstad om zich daar plechtig te laten kronen als koning van Portugal en de Algarve, Heer van Guinee en van de Verovering, Scheepvaart en Handel op Indië, Ethiopië en Perzië – dit in overeenstemming met de titulatuur die in 1502 door de paus was verleend aan de Portugese vorst Manuel I.

De personele unie met Spanje, die zestig jaar zou duren, kostte niet alleen de Portugese schatkist een vermogen, maar beroofde het land bovendien van een groot deel van zijn oorlogs- en handelsvloot en bevaren zeelui. Vooral in de zeesteden ten noorden van de Schelde zou men optimaal profijt weten te trekken van de verzwakte Portugese posities in Azië en Afrika. Anderzijds was de goede verstandhouding grondig verstoord, nu Portugal door de gedwongen alliantie met Spanje in oorlog was geraakt met de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. Een gebied dat een steeds grotere aantrekkingskracht op Hollanders en Zeeuwen zou gaan uitoefenen, was het deel van het Zuid-Amerikaanse continent dat honderd jaar eerder aan Portugal was toegewezen, toen de niet-blanke wereld bij pauselijke bul tussen Spanje en het Iberische buurland was verdeeld.

Na zijn ontdekking van ‘Terra Nuova’ voer Christoffel Columbus in maart 1493 de Taag op en ankerde hij voor Belém, de voorhaven van Lissabon. De admiraal van de Oceaanzee en onderkoning en gouverneur van de door hem ontdekte landen en eilanden in ‘de Indiën’ nam een groot risico door zich binnen het machtsbereik van de Portugese soeverein te begeven. Liever had Columbus Cabo São Vicente gerond en was hij naar een veilige Spaanse haven gevaren, maar zijn karveel moest dringend worden hersteld na zware stormschade. Niet ver

van de circa zestig ton metende *Niña* lag een Portugees oorlogsgaljoen afgemeerd, waarop Bartholomeu Diaz als eerste officier diende. Kort daarop kwam deze, de ontdekker van Kaap de Goede Hoop, met een gewapend escorte langszij met het bevel aan Columbus om zijn aanwezigheid in de koninklijke marinehaven te verklaren. Nadat zijn geloofsbrieven waren geaccepteerd, werden Columbus gratis proviand en scheepsbenodigdheden toegezegd en kreeg hij een uitnodiging om met zijn zes indiaanse gevangenen en bezoek te brengen aan João II in diens residentie in het klooster van Maria das Virtudes. De ontdekkingsreiziger werd opvallend vriendelijk ontvangen, maar volgens de hofkroniekschrijver kookte de koning van woede. Niet alleen beschouwde hij het reisverslag als sterk overdreven, maar bovendien verdacht hij Columbus ervan dat deze zijn ontdekkingen had gedaan in gebieden waar de Portugese kroon oudere rechten kon doen gelden. De verhalen van de Genuese wolweverszoon die in opdracht van de Spaanse kroon voer, hadden grote achterdocht en jaloezie gewekt en deed João II besluiten dat alles wat er op het westelijk halfmond was ontdekt en nog ontdekt zou worden onder Portugees gezag moest vallen. Spanje nam hier geen genoegen mee en dreigde met gewapende acties.

Om een eind aan de koloniale rivaliteit te maken, kwam de met steun van het Spaanse vorstenpaar Isabella en Ferdinand op 11 september 1492 tot paus Alexander VI gekozen Valenciaan Rodrigo de Borja (Borgia in het Italiaans) tussenbeide om in het op de spits gedreven conflict te bemiddelen. Op 4 mei 1493 werd de Nieuwe Wereld bij pauselijke bul tussen beide Roomse rijken verdeeld door middel van een *Linea de mercatione* - een symbolische lengtegraad van pool tot pool. Alle ontdekte of nog te ontdekken eilanden en al het vaste land op honderd mijl ten westen van de Azoren viel onder de invloedssfeer van Spanje. Alles ten oosten van deze pauselijke meridiaan kon door Portugal worden ingelijfd, gekerstend en geëxploiteerd. De voorgestelde demarcatielijn werd echter niet gehandhaafd. João tekende protest aan en om de Spaanse zeeverbindingen met 'de Indiën' niet in de waagschaal te stellen, stemden Isabella en Ferdinand in met een aanpassing. Na slopende onderhandelingen werd de pauselijke bul *Inter caetera diviae* op 7 juni 1494 in de middeleeuwse vestingstad Tordesillas door beide partijen geratificeerd. 'Alle eiland en delen van het vasteland, die ontdekt zijn of die nog ontdekt zullen worden, ten westen en ten zuiden van een lijn die van de Noordpool tot de Zuidpool loopt en op een afstand van driehonderdzeventig *légoa* (1175 zeemijlen) ten westen en ten zuiden van de eilanden die de Azoren en Kaapverdische worden genoemd, wijzen Wij krachtens het gezag van de almachtige Godheid, dat Ons in de Heilige Petrus werd opgedragen, en Ons gezag als plaatsbekleder van Christus, dat Wij op aarde uitoefenen, toe aan U en Uw erfgenamen en opvolgers, de koningen van Castilië en León, en wel voor altijd...'

Pau brasil

Vier jaar nadat de incestueuze Rodrigo de Borja tot paus Alexander VI, bijgenaamd 'de Viespeuk', was gekozen, vertrok edelman-soldaat Pero Álvares Cabral met een vloot van dertien schepen en vijftienhonderd man vanaf de monding van de Taag voor een reis naar Calicut - het huidige Kozhikode. In tegenstelling tot zijn landgenoot Vasco da Gama, die deze Indiase havenstad twee jaar eerder had bereikt, vermeed Cabral de overheersend noordelijke zeestroming en de krachtige zuidenwind langs de West-Afrikaanse kust. Cabral voer na de Kaapverdische eilanden een heel eind westwaarts, en op 22 april 1500 klonk vanuit het kraaiennest 'land in zicht'. Voorbij een reeks klippen die men later de Abrolhos ('Ogenopenaars') doopte, werd voet aan wal gezet bij het huidige Porto Seguro in Brazilië. Het gebied werd voor de Portugese kroon in bezit genomen door het plaatsen van een *padrão* of wapenzuil. Deze houten of zandstenen merkpalen droegen het wapen van Portugal, een datumaanduiding, de naam van de regerende vorst en die van de ontdekker van het gebied. De vanuit zee goed zichtbare wapenzuilen met een bovenkant in de vorm van een kruis,

markeerden niet alleen de overzeese gebiedsdelen van het Iberische koninkrijk, maar waren ook oriëntatiepunten en landkenmerken voor passerende schepen.

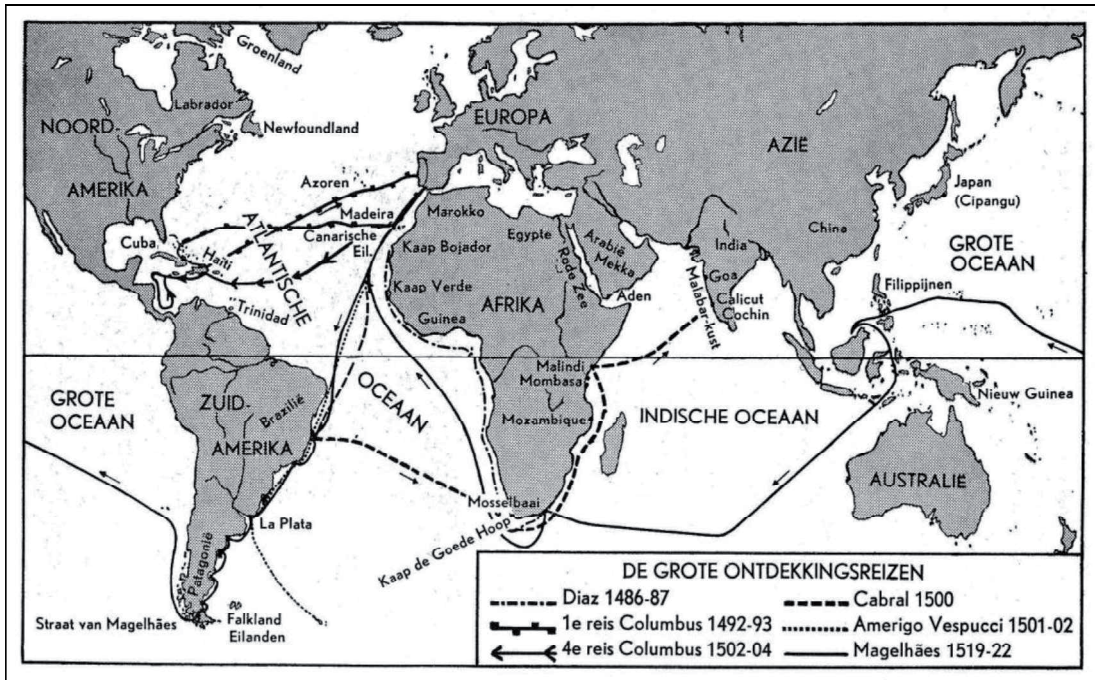
Cabral doopte zijn min of meer toevallige ontdekking Vera Cruz naar het 'ware kruis', wat koning Emanuel I tot Santa Cruz ('heilig kruis') zou dopen. Na ontmoetingen met welwillende indianen bij wie kleding onbekend was, stak de expeditie tien dagen later weer in zee. Een van de karvelen werd naar Lissabon gestuurd om het heuglijke nieuws aan het hof te melden, terwijl de rest van de vloot koers zette naar het zuidelijkste punt van Afrika om die te ronden. Tijdens een zware storm gingen vier schepen met man en muisverloren, onder wie de eerder genoemde Bartholomeo Diaz.

Na de ontdekking van Cabral schoof de pauselijke scheidslijn tot 46°30' westerlengte op, waardoor een brede kuststrook van Brazilië onder Portugese invloed raakte en Lissabon het zich meende te kunnen permitteren ook aanspraak te maken op de rijke visgronden bij New Foundland. Elders in Europa vond men de overeenkomst niet alleen buitengewoon aanmatigend, maar werd deze tevens aangevochten. Toen keizer Karel V een verklaring van zijn erfvijand Frans I eiste waarin die van alle overzeese aanspraken af zou zien, liet de Franse vorst hem weten dat de zon voor iedereen scheen en dat hij graag de clause in het bijbelse testament van Adam zou willen zien die hem uitsloot van zijn bezittingen overzee.

De Zuid-Amerikaanse kolonie trok al spoedig ongewenste vreemdelingen aan. Fransen veroverden gebied in Pernambuco, maar werden er in 1530 uit verdreven. Drie jaar later voerde João III het stelsel van de *capitanias* (provincies) in Brazilië in, waarbij een bepaald gebied door de koning aan een edelman werd toegewezen - dit op basis van een grondindeling langs de kust, waarvan de grenzen naar het westen toe werden doorgetrokken tot aan de denkbeeldige demarcatielijn volgens het hernieuwde Verdrag van Tordesillas. Toen de twaalf provincies eenmaal in nagenoeg zelfstandige gemeenschappen waren veranderd en de kolonisten elkaar hevig beconcurrerden, voerde de 'Heer van Guinee en van de Verovering, Scheepvaart en Handel op Indië, Ethiopië, Azië en Perzië' - de eerder genoemde titulatuur die ook João III had aangenomen - in 1549 een tweetal hervormingen in. De politieke bevoegdheden van de *donatários* (leenheren) werden beperkt en de Kroon benoemde een hoogste gezagsdrager. Onder het bewind van gouverneur-generaal Mem de Sá werden de laatste Fransen uit Brazilië verdreven, en op de plek waar zij een versterkte nederzetting aan het bouwen waren, werd later Rio de Janeiro gesticht.

Ook vanuit de Noordelijke Nederlanden ontstond na verloop van tijd een geregelde handelsvaart op Brazilië. Aanvankelijk was dit nog in samenwerking met Noord-Duitse kooplui; zo werden er omstreeks 1586 driehoeksreizen tussen Europa, West-Afrika en Brazilië gemaakt voor rekening van partenreders (ondernemers die elk een deel van een handelsreis financierden) uit Middelburg en Danzig. Op de naleving van het Spaanse monopoliestelsel werd niet erg streng gelet en Portugese kolonisten dreven graag handel met Nederlandse koopvaarders. Die hadden vaak goederen van betere kwaliteit aan boord dan het Spaanse overheidsbedrijf hen kon leveren.

Deel 1

Een in Spanje gebouwde replica van de 85 ton metende en 27 meter lange *Victoria* tijdens Sail 2015 in Amsterdam. De oorspronkelijke *não* of kraak maakte deel uit van een vloot van vijf schepen met 265 bemanningsleden, waarmee de Portugese zeevaarder Fernão de Magalhães in opdracht van de Spaanse Kroon op 17 september 1519 uit Sevilla vertrok voor een verkenningstocht naar de Indische specerijeneilanden via een route om Zuid-Amerika. Tijdens een gevecht met de bevolking van Sebu in de Filippijnen werd Magalhães gedood, waarna de Spaanse stuurman Juan Sebastián de Elcano het commando overnam. In november 1521 werden de Molukken bereikt, waar de sultan van Tidore de Spanjaarden welwillend ontving en de uit Sevilla meegebrachte goederen werden geruild tegen een kostbare lading kruidnagel. Toen de *Victoria* als enig overgebleven schip van de expeditie op 6 september 1522 in de thuishaven arriveerde, waren nog slechts achttien bemanningsleden in leven. Juan Sebastian de Elcano deelde echter de eer met Fernão de Magalhães van de eerste geslaagde reis om de wereld. (foto's auteur).

Koers Kreeftskeerkring

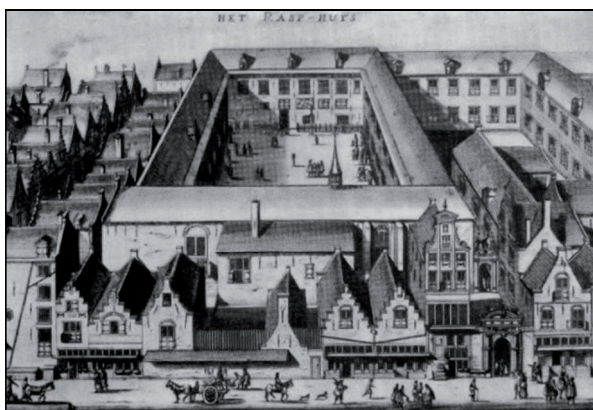
Virtutis est domare quae cuncti pavent - ‘Het is eigen aan de deugd, om wat eenieder vreest te onderwerpen’. Latijnse spreuk op het reliëf boven de toegangspoort met een met boomstammen en zagen beladen wagen, geketende mannenfiguren en de stedenmaagd met geselroede en wapenschild van het in 1895 afgebroken Rasp- of Tuchthuis aan de Heiligeweg. Deze straat tussen het Singel en de Kalverstraat is het restant van een na het Mirakel van Amsterdam in 1347 aangelegde pelgrimsroute van Sloten en Amstelveen naar de Kalverstraat. (foto auteur).

Rasphuis

Volgens Pieter Brandts in 1666 in druk verschenen *Historie der Vermaerde zee en koopstadt Enkhuyzen* was het op 1 november 1590 dat de bemanning van de *Sint-Pieter* de zeilen hees. Na een voorspoedige kustreis naar Hamburg werd Magasant (Mazagan) aangelopen om er te provianderen, drinkwater in te nemen en misschien ook wat handel met de Marokkanen te drijven. Vervolgens werd koers gezet naar de Kaapverdische eilanden, waarna de Atlantische Oceaan in zuidwestelijke richting zou worden overgestoken. Koopman-schipper Barent Erickszoon was een Braziliëvaarder en net als veel van zijn collega's volgde hij bij wijze van spreken met kielzog van zijn illustere Portugese voorganger Cabral.

Het ‘kustcargasoen’ of de uitgaande lading van de *Sint-Pieter* bestond wellicht uit wollen, bombazijnen (katoenen), zijden en lakense stoffen, brandewijn, talk, koperen wasbekkens, tinnen bekers en kommen, gereedschappen en glas- en aardewerk. Het ‘armasoen’ ofwel de thuislading had kunnen bestaan uit ongeraffineerde rietsuiker, melasse, zout, tabak, ruwe diamant, en eetbare en tegen de pokken heilzame schors van de hivourea-boom. Wat

Erickszoon zeker mee naar huis had willen nemen was brazielhout (naar het Spaanse *brasa*, gloeiende kool). Voor het rood verven van katoen en wol gebruikte men in Nederland al sinds de twaalfde eeuw de gedroogde wortels van het in Zeeland en Brabant verbouwde industriegewas meekrap, dat de kleur alzarine bevat en verhandeld werd onder de naam ‘Turks rood’. Later gebruikte de textielnijverheid in Haarlem en Leiden ook wel taculahout uit Angola en het gebied van de Kongorivier. Zeer gewild maar kostbaar was het uit Mexico en Egypte afkomstige cochenille, een felrode tot lichtgeel getinte kleurstof die gemaakt werd van gedroogde drachtige wijfjes van de kermesschildluis ter grootte van een erwte. Behalve als rode kleurstof diende het van oorsprong uit Malakka en Sumatra afkomstige brazielhout (ook wel *pau Brasil*, pernambucohout of rood hout genoemd) als steunkleur bij het verven van textiel in calvinistisch zwart; daarnaast werd het gebruikt bij het maken van zegellak en beits voor het lakken van meubilair. De blokken van deze harde houtsoort werd gebrand, daarna tot spaanders gehakt en vervolgens met een acht- tot twaalbladige trekzaag geraspt en tot pulp vermalen. Het was slopend en slecht betaald werk, en nadat het Amsterdamse stadsbestuur het monopolie op het raspen voor Holland en West-Friesland had verworven, vond dit werk vanaf 3 februari 1596 uitsluitend plaats in het na de Alteratie van Amsterdam geconfisceerde Clarissenklooster aan de Heiligeweg. Een reliëf op de natuurstenen toegangspoort van het in 1895 afgebroken Rasp- of Tuchthuis toont een staande voerman die de zweep laat knallen boven ongetemde wilde beesten die een met boomstammen en een paar zagen beladen kar trekken. Een Latijnse spreuk daarboven luidt: *Virtutis est domare quae cuncti pavent* - ‘Het is aan de deugd om wat eenieder vreest te onderwerpen’. Het geheel wordt bekroond met twee geketende mannenfiguren aan weerszijden van de stedenmaagd met wapenschild en karwats. Daaronder staat het Latijnse woord *Castigatio*, wat tuchtiging betekent.

Het als strafgevangenis heringerichte Clarissenklooster aan de Heiligeweg met links de Kalverstraat. Rechts: het raspen van verfhout met een veelbladige trekzaag op de binnenplaats van het Rasp- of Tuchthuis. (illustraties uit het in 1663 gepubliceerde werk *Beschrijving der stad Amsterdam* van geneesheer en historicus Olfert Dapper).

In de eerste strafgevangenis op het Europese vasteland werden alcoholisten, bedelaars, zakkenrollers, zwervers, oplichters, valsemunters, tijdens illegale godsdienstuitoefeningen in schuilkerken op heterdaad betrapte rooms-katholieke geestelijken, en huisvaders die van de bedeling leefden maar het steungeld in kroeg of bordeel hadden uitgegeven, te werk gesteld met het doel deze onmaatschappelijken te verbeteren naar calvinistische grondbeginselen. Volgens de ‘huisregels’ werd er veertien uur per dag gewerkt, waarbij stevig gebouwde tuchtelingen wekelijks twee- tot driehonderd pond hakhout of driehonderd pond geraspt hout moesten afleveren; zwakkere ingezetenen kregen lichter werk, maar kwamen evenmin onder

de lange dagen in dubbelgetraliede kooien uit. Andere Zuid- en Midden-Amerikaanse verfhoutsoorten die in het Rasp- of Tuchthuis werden bewerkt, waren pokhout, Mexicaans campêche- of blauwhout en Cubaans geelhout. In het Rasphuis begane misdrijven, werkweigering en pogingen tot ontvluchting werden doorgaans op de grote binnenplaats met geselingen bestraft. Dagjesmensen die eens wat anders wilden, konden zich op feestdagen ter lering en vermaak en tegen betaling van vijftieng cent vergapen aan het dagelijks leven in het heropvoedingsgesticht met een bikkelhard regime. Niet alleen de hoogmogende heren regenten hadden hiermee een bron van neveninkomsten. Ook het geboefte kon op zulke kijkdagen wat bijverdienen door boeren, burgers en buitenlui de littekens van afranselingen op hun rug of achterste te tonen.

Aan de vooravond van de Gouden Eeuw was de kennis over het 29.170.000 vierkante kilometer groote en tussen 35° noorderbreedte en 35° zuiderbreedte gelegen, op een na grootste en meest tropische continent ter wereld nog maar zeer gering in de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. Behalve in Antwerpen, waar sommige Spaanse en Portugese handelaren er zwarte huisslaven op na hielden, waren Afrikanen ten noorden van de Schelde een vrijwel onbekend fenomeen. Daarnaast toonden kooplui en schippers uit Holland geen serieuze interesse voor de handelsvaart op Afrika; men hield zich liever bezig met de lucratieve graanvaart (de zogeheten ‘moedernegotie’) op de Oostzeelanden. De vaart op het Afrikaanse werelddeel vergde aanzienlijke investeringen en was niet zonder risico’s.

Koopman-schipper Barent Erickszoon rekende op een voorspoedige oversteek naar Brazilië, maar het lot besliste anders. Ten zuiden van de Kaapverdische of Zoute eilanden raakte de *Sint-Pieter* in een windstilte verzeild. Terwijl de bemanning door honger en dorst werd gekweld, dreef het schip langzaam maar zeker in zuidoostelijke richting af, totdat het omstreeks juli 1591 in de Bocht van Biafra belandde. Met pijn en moeite zagen de door scheurbuik en uitputting verzwakte opvarenden kans om het schip op de kust van het op 1°40' noorderbreedte en 7°27' oosterlengte gelegen Principe te ‘banken’ ofwel droog te zetten; de lekkende kiel was niet alleen vuil (begroeid met zeemosselen en schelpen die de vaart uit een schip haalden), maar bleek ook sterk aangetast door de paalworm. Tijdens de werkzaamheden werden de opvarenden door aan de Portugese gouverneur van ‘Princeneiland’ schatplichtige mulatten overrompeld en in de boeien afgevoerd naar São Tomé. Op dit 854 vierkante kilometer groote equatoriale eiland, dat op 21 december 1470 (Sint-Thomasdag) was ontdekt, kwam de bemanning het Enkhuizer schip in een werkkamp terecht, waar ze kennismaakten met een meedogenloos regime. De Hollanders waren in deze strafkolonie niet de enige blanke gevangenen. Een paar Fransen die de kerkers van het handelsfort en slavendepot São Jorge da Mina hadden leren kennen, vertelden Erickszoon over Portugezen die slapende rijker werden aan de kust van een land dat ooit bekend had gestaan als ‘Bilad Ghanya’.

Zee der duisternis

Tot in de vijftiende eeuw waren Europese zeelui er nog heilig van overtuigd dat het ten zuiden van Kaap Bojador wemelde van de meest gruwelijke en afzichtelijke monsters. Op die angstaanjagende breedtegraad, waar een deel van de Sahara in de Atlantische oceaan stak, zou men levend verbranden of op slag pikzwart worden, in slijmerig taaie ondiepten vastlopen, of verzwolgen worden in de Mare Tenebro, de zee ‘der duisternis’. Ook zou daar een rots zijn waartegen de branding met zoveel geweld te pletter sloeg, dat geen schip deze duivelse plek kon passeren. In 1433 werden deze nautische nachtmerries ten langen leste naar het rijk der fabeltjes verwezen toen de Portugese hoveling Gil Eanes Kaap Bojador passeerde en de van bewondering vervulde paus Martinus V het bezit van alle verderop gelegen landen aan de Portugese kroon toekende. Het jaar daarop bereikte Alfonso Baldaya

op circa tweehonderd kilometer ten zuiden van Kaap Bojador een inham, waar men op het strand voetafdrukken ontdekte. De inboorlingen bleken echter niet op vreemd bezoek gesteld en de paar aan wal gestuurde matrozen - bannelingen en ter dood veroordeelde misdadigers aan wie gratie was verleend - wisten ter nauwernood het vege lijf te redden. In 1436 bereikte Antão Gonzales de thuishaven Sagres met een tiental onvrijwillige passagiers aan boord. Enkele van deze kleurlingen hadden geluk en werden gerepatrieerd nadat hun familie een royaal losgeld had geboden. De plek waar ze tegen stofgoud werden geruild kreeg de naam van Rio do Ouro. De andere Afrikanen werden gedoopt en door Portugese grondbezitters tewerkgesteld.

In 1442 bereikte een expeditie onder aanvoering van Nuno Tristão Cabo Blanco, die het punt aangaf waar de woestijn begon. De zuidelijk van deze witte rotsformatie op 20°46'noorderbreedte gelegen eilanden Ardent, Marguerita en Arguin (Agadir in het Arabisch) waren rijk aan zout. Twee jaar later landde Tristão binnen de bocht van de Witte Kaap op Arguin, dat de eerste Europese slavenmarkt in Afrika zou worden. Kort daarop werden de eerste slaven vanuit Mauritanië weggevoerd en kreeg de Portugese kroon volledige rechten van de paus voor het vangen, onderwerpen en tot eeuwige slavernij brengen van ongelovigen. In 1443 voer Tristão de monding van de Senegalrivier op. Later dat jaar ging Dinis Diaz aan land en noemde hij zijn ontdekking Cabo Verde, de op 14°43' noorderbreedte gelegen Groene Kaap, het meest westelijke deel van het Afrikaanse continent en het punt waar de woestijn ophield. Het nabij deze kaap gelegen eilandje in de baai van het huidige Dakar kreeg de naam Beguiche.

De *caraca* of kraak was een koopvaardijship van Portugees/Spaanse oorsprong met een oplopende campagne, een laadvermogen tot tweeduizend ton en doorgaans uitgerust met twee vierkant getuigde masten en een achterste kruismast met het van de Arabieren overgenomen latijnzeil, waarmee het schip scherp aan de wind kon worden gehouden. (uit *The age of Reconnaissance* van J.B. Parry).

Oprichtgever voor deze gewaagde ondernemingen langs de Atlantische kant van het Afrikaanse continent met zijn zware branding en verraderlijke riffen en klippen, was de infante Dom Hendrik, bijgenaamd 'El navegador'. Hij was de stuwende kracht achter de grote ontdekkingsreizen die binnen anderhalve eeuw van Portugal een koloniaal imperium zouden maken. De invloedssfeer ervan strekte zich uit van Brazilië tot Macau aan de Parelrivier en in Cipangu (Japan). De in 1394 in Porto geboren vierde zoon van koning João I uit het vorstenhuis van Avis en diens uit Engeland afkomstige gemalin Philippa, was nog minderjarig toen hij de belangrijkste Portugese edelen aanvoerde in een kruistocht tegen

Ceuta - een van de zuilen van Hercules, het Septa uit de oudheid. De in 711 door de Moren veroverde vestingstad die de scheepvaart in het westelijke deel van de Middellandse Zee beheerste, was volgens de overlevering rijker dan Venetië, het oude kruispunt van de oostelijke en westelijke handelsroutes. In Ceuta eindigde een karavaanroute die van het stroomgebied van de Niger via het in de elfde eeuw gestichte Timboektoe in het machtige koninkrijk Mali liep, en die de Marokkaanse havenstad met peper, goud, ivoor, huiden, struisveren en slaven bevoorraaide.

Op 25 juli 1415 zetten tweehonderd schepen met een invasiemacht van twintigduizend man koers naar de Noord-Afrikaanse kust. Drie weken later begon de slag om de citadel en op 16 augustus ging de Portugese vlag er in top, nadat de Moren de stad de nacht ervoor heimelijk hadden verlaten. Dom Hendrik werd tot ridder geslagen en benoemd tot hertog van Viseu en stadhouder van Ceuta, het eerste Portugese territorium op Afrikaanse bodem. Uit naam van de katholieke Kerk was een belangrijke overwinning op de ongelovigen geboekt, maar het beoogde doel - het spekken van de schatkist in Lissabon was niet bereikt. De karavaanroute werd naar het oosten verlegd, waardoor Ceuta in verval raakte. Nadat Dom Hendrik het gouverneurschap over het koninkrijk Algarve was verleend, trok de prins die geen aanspraak op de Portugese troon kon maken, zich terug bij Cabo São Vicente in Sagres aan de uiterste zuidwestpunt van Portugal. In de Villa do Infante, een eenvoudig ingericht landhuis met enige dienstvertrekken, gastenverblijven, een kapel, een scheepsarsenaal en een observatorium, omringde Hendrik zich met astrologen, wiskundigen, cartografen, makers van nautische instrumenten, scheepsbouwers en bevaren kapiteins. De grootmeester en administrateur van de buitengewoon rijke en invloedrijke Orde van Jezus Christus van Portugal (die in de plaats was gekomen van de op last van de paus uitgeroeide Orde van de Arme Ridders van Christus en de Tempel van Salomo), leefde als een monnik. Niet geïnteresseerd in het hofleven of een goede huwelijkspartij besteedde de prins vrijwel al zijn tijd aan het verzamelen van zoveel mogelijk gegevens over Afrika en de mysterieuze route naar de Specerijeneilanden ergens in het Verre Oosten. Met behulp van tolken ondervroeg Dom Hendrik iedereen, van welke huidskleur of ras dan ook, die hem wijzer kon maken en probeerde hij verzinsels van werkelijkheid te schiften. Alle op deze manier verkregen informatie over afstanden, klimatologische omstandigheden, windrichtingen, zeestromingen, namen van steden, landen en rivieren en invloedssferen werden opgetekend en systematisch gerangschikt met het uiteindelijke doel om van Portugal een wereldmacht te maken. De verbreiding van het ware geloof was één belangrijk motief, maar dat gold ook voor de speurtocht naar de bron van het goud en ivoor dat prins Hendrik in Ceuta had gezien.

Ergens in het zuiden moest zich een koninkrijk bevinden dat de Arabieren Bilad Ghanya ofwel 'Land van Overvloed' noemden en dat voorkwam op een in de twaalfde eeuw door de Arabische geograaf Edrisi getekende wereldkaart. Ghanya had betrekking op een gebied in het binnenland van de westelijke Soedan, waar omstreeks 700 na Christus een koninkrijk was gevestigd, en waarvan de inwoners zich door de Sahara hadden verspreid. Ze waren in veldslagen gedecimeerd en naar het zuiden verdreven, waarna overlevenden (Goeans of Akans) zich uiteindelijk op het noordelijke deel van de Goudkust, het huidige Ghana, vestigden. Niet in staat om de route over land te nemen, probeerden de Portugezen het legendarische Bilad Ghanya via de zee te bereiken. Het woord Ghanya zou in de Portugees-Spaanse taal in Guinea veranderen en de inwoners werden Guineos genoemd. Het 'land van overvloed' moest worden veroverd, zodat er slaven konden worden gehaald, die de Portugezen voorheen voor veel geld van de Saracenen (Arabische moslims) hadden moeten kopen. De zwarten waren dringend nodig om de tijdens de *reconquista* of herovering van het land op de Moren en de islam verwoeste en mede door de pest ontvolkte landerijen weer te kunnen opbouwen en tot bloei te brengen.

Dankzij de gedrevenheid en het kapitaal van Hendrik de Zeevaarder werd de kustlijn van West-Afrika stapsgewijs verkend en in kaart gebracht. Al deze ontdekkingsreizen werden grotendeels gefinancierd met wat de Algarve aan tonijnvisserij, olijfolie, kurk, amandelen en graan opbracht. De schepen die de expeditie mogelijk maakten waren *caravelas* of karvelen. Dit middelgrote en tamelijk snelle handelsschip voor de kustvaart had een gladde buitenhuid en was doorgaans uitgerust met drie dwarsgetuigde masten en een achterste kruismast met latijnzeil. Het was van Moors-Portugese oorsprong en ontleende zijn naam aan Caravela, het meest noordelijke eiland van de Bissagos archipel van Guinee-Bissau.

Drie jaar na de verovering van Ceuta raakte een door de prins uitgezonden schipper uit de koers en bereikte hij het op duizend kilometer ten zuidwesten van Cabo São Vicente gelegen eiland Porto Santo. In 1419 werd Madeira ontdekt en gekoloniseerd; omstreeks 1431 werden de Azoren verkend. In de periode tussen 1444 en 1446 gaf de prins opdracht voor niet minder dan dertig reizen. In 1456 ontdekte Alvise Cadamosto de Kaapverdische archipel - veertien vulkanische eilanden - en tussen 1455 en 1461 werden Santa Antão, São Vicente, São Nicolau, Sal, Boavista, Maio, Santiago, Fogo en Brava ontdekt. Deze archipel werd Cabo Verde gedoopt

Na de dood van de 'studeerkamerprins' in 1460 werd zijn werk voortgezet door zijn neef Alfons V. De vorst aan wie de Afrikaanse rechten van prins Hendrik vervielen, stimuleerde verdere ontdekkingen. Echter niet op kosten van de Kroon omdat Hendrik heel wat schulden had nagelaten. Twee jaar later verkende Diogo Gomes de Bissago archipel, waarbij de expeditie in een hevig onweer verzeild raakte; het gebrul van de wind, de hevige donderslagen en een kustgebergte dat Gomes aan de contouren van een liggende leeuw deed denken, leverde de naam Sierra Leone op. Weer twee jaar later sloot de Portugese kroon een overeenkomst met koopman Fernão Gomes, waarbij deze voor een periode van vijf jaar handelsconcessies kreeg in ruil voor de verplichting om de koning een jaarlijkse rente te betalen en elk jaar honderd mijlen kuststreek in zuidelijke richting te onderzoeken.

In 1470 ontdekte Fernando Póo het naar hem vernoemde eiland op 3° noorderbreedte. Het jaar daarop werd het islamitische bolwerk Tanger veroverd. Niet lang daarna passeerden de eerste Europeanen de evenaar en verkenden Pedro Escobar en João de Santarem twee eilanden, die Ilha de Principe en São Tomé werden gedoopt. Op 1 januari 1471 zetten Portugezen voet aan wal op een zuidelijk gelegen, bijna achttien vierkante kilometer groot eilandje. Omdat het nieuwjaarsdag was, noemde men het 'ó Ano Bom' (Annobón). Het jaar daarop landden Portugezen op de kust van Guinea, waar men met hebzuchtige ogen naar de gouden sieraden staarde die de inboorlingen droegen. Het gebied werd Goudkust gedoopt. Verder naar het oosten toe ontdekte Ruy de Sequeira een onbewoond en door dichte mangrovebossen omringd eiland met een lagune die de naam Lago de Curamo kreeg. De handelspost die op het eiland werd gesticht kreeg de naam Lagos naar het gelijknamige stadje in de Algarve. Meer zuidwaarts ontdekte Fernando Póo dat jaar de monding van de Wouri. Vanwege de grote scholen garnalen die hij er aantrof, kreeg de rivier de naam Rio dos Camarões. Hieruit ontstond de huidige naam Kameroen. In 1482 verkende Diego Cão de West-Afrikaanse kust tot aan een kaap op 13°26' zuiderbreedte, en waar hij aan land ging werd een merkpaal geplaatst. Later dat jaar ontdekte Cão de uitmonding van de Kongorivier, die hij de Zaire noemde. Tijdens een volgende expeditie in 1485 plaatste Cão een merkpaal op Kaap Monte Negro op 15°41' zuiderbreedte en nog een vierde *padrão* op een ongeveer zes graden zuidelijker gelegen punt, het huidige Cape Cross.

Sint-Joris bij de Mijn

Nadat in 1480 niet minder dan vijfendertig Spaanse kaperschepen in de Golf van Guinee waren buitgemaakt, gaf João II opdracht voor de bouw van een versterking aan de Goudkust. Er werd naar een geschikte en strategisch gelegen plek gezocht en op 19 januari 1482 legde